

Η ΕΞΩΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Υπό του κ. ΚΩΝΣΤ. ΣΤΥΛΙΔΙΩΤΗ

Ἡ προβληματική τῆς Ἀναπτύξεως, μολονότι δὲν ἔχει ἀκόμα διαφωτισθῆ ἱκανοποιητικὰ σὲ ὅλες τῆς τῆς πτυχές, συνιστᾷ τὸ φλογερότερο πυρῆνα τοῦ μεγαλυτέρου προβλήματος τῆς ἐποχῆς μας, τοῦ προβλήματος «Ἵποανάπτυκτες χῶρες», ποῦ εἶναι πολύμορφο σὰν διεθνὲς σύνολο καὶ ἰδιόμορφο σὰν ἔθνικὸ μέρος. Κι' ὄχι μονάχα ἡ ἀνθρώπινη καὶ ἀνθρωπιστικὴ ἀκόμα πλευρὰ του σὲ μιὰ τεχνικὰ «πολιτισμένη» καὶ ἐξελιγμένη κοινωνία, μὰ καὶ ἡ πολιτικὴ, κοινωνικὴ, πνευματικὴ καὶ περισσότερο ἀκόμα οικονομικὴ του σημασία, τὸ καθιστοῦν παγκόσμιον καὶ καθολικόν, γιὰ τὴ μοῖρα τῶν ὑπὸ ἀνάπτυξη χωρῶν εἶναι κι' ἡ μοῖρα τῶν ἀνεπτυγμένων κι' ἀντίθετα, καὶ κυρίως ἀπὸ τότε ποῦ ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία εἰσῆλθε σ' ἕνα νέο ἐντελῶς στάδιον, στὸ στάδιον τῆς «οἰκουμενοποιήσεως» καὶ τῆς κοινῆς τύχης, ποῦ εἴτε γιὰ καλὸ εἴτε γιὰ κακὸ ὠριμάζει κάθε μέρα καὶ περισσότερο. Γιὰ τὴ πραγματικὰ ὁ μῖτος τῆς συνέχειας τοῦ Ἱστορικοῦ Εἶναι ἔχει ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἀποκοπῆ ἀπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ αἰῶνα μας. Ἔτσι, ἡ πορεία μας ἔγινε σήμερα κοινὴ ἀλλὰ κι' ὁ δρόμος μας ἄγνωστος. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ παριστάνει τὸ πλέγμα «ὑποανάπτυκτες χῶρες» ἕνα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς καινούργιας φάσεως τῆς ἱστορίας μας.

Ἡ νέα αὐτῆ ἐκρηκτικὴ πραγματικότητα στὸ τεχνικοοικονομικὸ πεδίο προκάλεσε βαθιεῖς καὶ ριζικὲς μεταλλαγές καὶ στοὺς ἄλλους τομεῖς ἐκδηλώσεως τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Πραγματικὰ ἡ πολιτικὴ, ἡ κοινωνικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ τάξη τῆς ζωῆς μας ξερριζώθηκε ἀπὸ τὸ γινώριμον καὶ ἐπὶ γενεές ἐξοικειωμένον ἔδαφος καὶ προσπαθεῖ ἀκόμα νὰ βρῆ νέες ἀνάλογες ἐκφραστικὰς μορφές. Κι' αὐτὲς οἱ μορφές διαγράφονται ἤδη θολά. Ἔτσι, ἡ συνταγματικο-φιλελεύθερη δημοκρατία, καὶ μάλιστα τόσο ἡ οὐσιαστικὴ ὅσο καὶ ἡ τυπικὴ, φαίνεται νὰ παραχωρῆ σιγὰ - σιγὰ τὴ θέσιν της στὸ ἡγετικὸ ἀπὸ κάθε ἀποψη κράτος, δηλαδὴ στὸ κράτος τοῦ ἑνὸς ἢ τῶν ὀλίγων *ex post facto* νομιμοποιούμενων ψευδοχαρισματικῶν «Φύρερ». Ἡ βαθειὰ κρίση τοῦ κράτους σήμερα θὰ σημάνη αὖριο ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς μας, τῆς μορφῆς τῆς ὑπάρξεώς μας καὶ τῶν βάσεων τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἡ μεταλλαγὴ, πάλι, τοῦ οικονομικοῦ συστήματος στὴ Δύση συνίσταται στὴ μετατόπιση τῶν βάσεων τῆς οἰκονο-

μικής προόδου από το κεφάλαιο στο πνεύμα, από τη σκέτη έργατική δύναμη στην υπεύθυνη εκπαίδευσή της και αξιοποίηση της, από τη γυμνή έπιβολή οικονομικών συμφερόντων και επιδιώξεων στις διακρατικές και γενικώτερα στις ανθρώπινες σχέσεις. (Διστάζει κανείς να συνηπολογήσει έδώ και τις λεγόμενες δημόσιες σχέσεις, γιατί, παράπλευρα στα άλλα, ό τρόπος, με τον όποιο τις αντιλαμβάνονται σήμερα, ποικίλλει ανάλογα με την πολιτιστική και γεωγραφική διάσταση, σύμφωνα με την όποια άλλοτε αποδίδεται σ' αυτές ουσιαστικώτερο περιεχόμενο, πού δικαιολογεί περισσότερο ή λιγώτερο τον όρο, κι' άλλοτε άποτελούν περικάλυμμα και «καρικατούρα», έτσι ώστε να είναι δύσκολο να θεωρηθούν σαν συστατικό στοιχείο τής διαρθρωτικής μεταβολής του οικονομικού συστήματος). Και ή μεταλλαγή αυτή είχε την ευεργεσία της: Πραγματικά κατέστησε δυνατή, μαζί με άλλους παράγοντες, την εμφάνιση και την υπεύθυνη αντιμετώπιση του προβλήματος «υποανάπτυκτες χώρες».

Μιά μεστή συζήτηση του θέματος τής ανάπτυξεως μπορεί, βέβαια, να άμελήσει το κοσμοϊστορικό αυτό πλαίσιο, αλλά εκείνο, πού δέν μπορεί να κάνει, είναι ν' άγνοήσει το μη οικονομικό πλαίσιο των προϋποθέσεων, από τις όποιες μερικές φαίνονται μάλιστα να έχουν θεμελιακή αξία για την οικονομική ανάπτυξη. 'Η τελευταία αυτή κι' ή προβληματική της έχουν τοποθετηθή σχεδόν κατ' άποκλειστικότητα στο έπίκεντρο του ενδιαφέροντος και τής έρευνας. 'Ο σχετικός πληθωρισμός των διαλέξεων και των γραφίδων έχει εισαχθή τον τελευταίο καιρό και στη χώρα μας. Κι' ένώ άποτελεί σπάνιο φαινόμενο ή σωστή τοποθέτηση και θεώρηση των άλλων προβλημάτων, πού βασανίζουν τον τόπο μας, όμως, έδώ, άν έξαιρέση κανείς την ουσιαστικά κενή ψευδοεπιστημονική και έξωεπιστημονική ρητορική, υπάρχουν μερικές αξιόλογες συμβολές, πού συλλαμβάνουν όρθά την οικονομική προβληματική τής ανάπτυξεως μας. Κι' όχι μόνο αυτό: 'Η προβολή της συνοδεύεται κι' από εύχρηστες λύσεις. Μονάχα πού όπως συμβαίνει σχεδόν πάντα, υπάρχει όμοφωνία στη θέση και τον τρόπο λύσεως του καθενός προβλήματος, αλλά όχι κι' ή διάθεση τής έφαρμογής των λύσεων, πού αναγνωρίζονται έπιστημονικά σαν όρθές.

Είναι τυχαία και άρριζωτη ή ειδωλοποίηση μιās λέξεως, σαν τη λέξη «ανάπτυξη»; 'Η συνθηματολατρεία είχε πάντα μιιά ρεαλιστική βάση. Παλαιότερα ήταν ή πολιτική ή μοίρα μας και, πράγματι, άποδείχτηκε πώς ήταν. 'Αργότερα, πριν λίγες δεκαετηρίδες, είχε ριφθή το σύνθημα πώς ή οικονομία είναι ή μοίρα μας και ήταν. Τώρα ή μοίρα μας είναι ή οικονομική ανάπτυξη και είναι.

'Η έννοια είναι, όπως κι' άλλοτε, ότι έξω από αυτήν μάς περιμένει ό βιολογικός τάφος. 'Η παρομοίωση δέν είναι υπερβολική, προκειμένου να παρασταθή ή ζωτικότητα του μεγάλου αυτού μελήματος, πού δέν έχει, φυσικά, μονάχα οικονομική αξία. 'Ακριβώς ή πολύπλευρη βαθύτητά του αντικαθρεπτίζεται στον κυκεώνα των όρισμών και των θεωριών, στις όποιες εισχωρούν άκόμα και κοσμοθεωριακά στοιχεία. Γίνεται π. χ. λόγος για την ανάπτυξη γενικά σαν μιās περίπλοκης και πολύμορφης διαδικασίας, πού έπιτελείται μάλλον στο πολιτικοπνευματικο-κοινωνιολογικό πλαίσιο παρά στο ύλικο-οικονο-

μικο-μηχανικό, τὸ ὁποῖο προβάλλουν κυριαρχικὰ στὶς θεωρίες του ὁ Rostow, ὁ Nurkse ἢ Tutti Quanti. Ἄλλὰ οἱ ἔννοιες κι' οἱ θεωρίες, πού νομίζουμε πὼς εἶναι παντοδύναμες, χάνουν πολὺ ἀπ' τὴ δύναμή τους σὰν ἀρχίζει τὸ κριτικὸ πνεῦμα νὰ τὶς περνᾷ ἀπὸ τὸ καθαρτήριό του, ὅποτε βρισκόμαστε κάθε φορὰ στὴ θέση τῆς σαρανταποδαρούσας, πού σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ ἱστοριοῦλα, σταματοῦσε ἀμέσως τὸ περπάτημα ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὴν ρωτοῦσαν μὲ ποῖο πόδι ἀρχίζει πρῶτα νὰ κινεῖται. Οἱ θέσεις, βέβαια, ὅπως γίνεται συνήθως, ἐξακοντίζονται: μέχρι στὰ ἄκρα, καὶ αὐτὸ καὶ μόνο δείχνει πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα θέμα, πού ἡ ἀποφασιστικὴ σημασία του ξεπερνᾷ τὴν οικονομικὴ σφαῖρα, ἀλλὰ ἡ μεγάλη διδάσκαλος, ὅπως ἔλεγαν οἱ παλαιότεροι, εἶναι ἡ πραγματικότητα καὶ μάλιστα ἡ πρόσφατη καὶ κατασταλαγμένη πραγματικότητα, ἡ ὁποία μᾶς δείχνει πὼς ἡ ἀνάπτυξη εἶναι μιὰ πολυδαίδαλη διαδικασία δυναμικῆς ζυμώσεως καὶ συνυφάνσεως διαρθρωτικῶν μεταβολῶν, κυρίως οικονομικοτεχνικῆς ἀλλὰ καὶ μὴ φύσεως, πού τείνει σὲ μιάν, ὡς τὴν ποῦμε, ὀργανικὴ ἐνότητα καὶ συμμορφία. Ὁ ὑψηλὸς βαθμὸς ἀφαιρέσεως τῆς εἰκόνας ἔχει παραστατικὴ ἀξία γιὰ νὰ δείξη τὴ σημερινὴ πραγματικότητα στὶς ὑποανάπτυκτες χῶρες, πού μᾶς προσφέρουν μιὰ πολὺ ἰσχυρὴ, ἐπιτόλαιη καὶ ἐτερόνομη εἰκόνα.

Ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξη, ὅταν κατεβούμε στὰ χειροπιαστὰ καὶ αὐτὸν ὅτι δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλη, γιὰ τὴν ἀποκάλυψη, μολοντί τὰ συσκοτίζει ἡ σύγχυση μέσων καὶ σκοπῶν, μᾶς ἐξηγεῖ περισσότερο ἢ λιγότερο ἱκανοποιητικὰ μιὰ τέτοια κατάσταση. Ἡ διαπίστωση τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, πὼς μιὰ ἰδέα, πού «καταλαμβάνει» ὁλόκληρο τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία κι' ἀλλάζει τὴ δρᾶση του κατευθύνοντας τὴν σὲ νέους σκοπούς, δημιουργεῖ μιὰ νέα πραγματικότητα, μπορεῖ ἴσως νὰ δώσῃ μιὰ γενικὴ ἐξήγηση: Ἡ ἰδέα τῆς ἀναπτύξεως δὲν ἔχει ἀκόμα δεῖξει τὴ δύναμη αὐτῆ, ἴσως γιὰ τὴν ἰδεολογιοποιεῖται καὶ συνθηματοποιεῖται μόνο.

Ἡ εἰκόνα ἀλλάζει μονομιᾶς, ὅταν κατεβούμε στὰ χειροπιαστὰ καὶ αὐτὸν ὅτι νόητα ἔκεινα θέματα, πού τίθενται ἐνώπιον μιᾶς «μακρόφθαλμης» πολιτικῆς ἀναπτύξεως, ἡ ὁποία ξέρει πὼς ὑπάρχει μιὰ σειρά θεμελιακῶν προϋποθέσεων, πού ὑπὸ τὴν ἀρνητικὴ τους μορφή παριστάνουν ἀνυπερέβλητα ἐμπόδια. Ἀλλὰ ἡ πράξη τῆς ἀναπτύξεως κυριαρχεῖται σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἀφαίρεση τῆς ἀναπτύξεως καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς σὲ μιὰ αὐτοματικὰ ἐπιτελούμενη οικονομικὴ διαδικασία, κάτι τί, πού βρίσκεται σὲ ἀντίθεση καὶ μὲ τὸ ἀπλὸ ἀκόμα γεγονός, πὼς σήμερα ἡ ἀνάπτυξη εἶναι ἀπόρροια μιᾶς συνειδητῆς βουλήσεως. Ἡ ὑποτίμηση ἢ ἀγνόηση μερικῶν βασικῶν προϋποθέσεων δὲν ἔχει δεῖξει ἀκόμα τὴν σκληρὴ τῆς ὄψης, ἐπειδὴ κι' αὐτὴ ἡ οικονομικὴ ἐξέλιξη βρίσκεται στὶς πρῶτες τῆς ἀρχές. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ εἰκόνα πού προσφέρουν στὰ μάτια μας οἱ ὑποανάπτυκτες χῶρες εἶναι καὶ λιγάκι κωμικὴ: Ἄς φαντασθῆ κανεῖς ἓναν ἄνδρα ντυμένον μὲ τὸ κοστούμι τῆς ἐποχῆς μας καὶ μὲ περούκα τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι καὶ τόσο ἄστοχη. Ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια καὶ ὁ πρωτογονισμὸς τῶν πολιτικῶν ἠθῶν, πού συνοδεύουν κατὰ κανόνα μονάχα τὶς ὑποανάπτυκτες χῶρες, σὲ μιὰ χώρα μὲ ὑπικαμίνοους, ἀεροπορικὲς ἐταιρεῖες, τηλεόραση καὶ αὐτόματα μηχανήματα εἶναι τουλάχιστον

κάτι τὸ ἀναχρονιστικό. Ἄλλὰ τὸ αἶσθημα τῆς καλαισθησίας προσιδιάζει στὶς κυρίες καὶ τὶς δεσποινίδες. Τὸ παράδειγμα γιὰ ἓναν ἔρευνητὴ ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο ἔμπόδιο στὴ στερέωση καὶ στὴν περαιτέρω ἐπιτέλεση μιᾶς ἀπρόσκοπτης ἀναπτύξεως. Ἄκόμα κι' ἂν ἀγνοηθῆ ἡ προσφιλὴς πρακτικὴ τῶν πραξικοπημάτων, ἡ ἀπλή κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ, ποὺ σημαίνει ἀλλαγὴ προσώπων, πραγμάτων καὶ «πνεύματος», θέτει σὲ κίνδυνο τὴ συνεχότητα τῆς πολιτικῆς ἀναπτύξεως καὶ στὴν πράξη ἔχει παρατηρηθῆ πὼς ἡ χάραξη μιᾶς νέας πολιτικῆς, ποὺ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις γίνεται ἀπὸ λόγους κομματικῆς ἐγωπάθειας καὶ γοήτρου ἢ πολιτικῆς φιλοδοξίας καὶ ποὺ φυσικὰ δὲν ἐγκείται καὶ τόσο στὴν ἐγκαινίαση μιᾶς «ὀρθώτερης» γραμμῆς ὅσο σὲ μιὰ σειρὰ εὐκαιριακῶν καὶ ἀσυντόνιστων μέτρων, ἐκμηδενίζει περισσότερο ἢ λιγώτερο τὰ ἀποτελέσματα τῆς προηγουμένης. Θὰ ἀξίζε πραγματικὰ νὰ ἐρευνηθῆ ὁ βαθμὸς καὶ ἡ ἔνταση τοῦ ἐπηρεασμοῦ τῆς διαδικασίας ἀναπτύξεως ἀπὸ τὸν ἀντίκτυπο πολιτικῶν κρίσεων καὶ κυβερνητικῶν μεταβολῶν κι' ὄχι τόσο ἀπὸ ψυχολογικὴ ὅσο κυρίως ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἄποψη. Θὰ μᾶς ἔδειχνε σὲ χοντρές γραμμές, σὰν σειсмоγραφικὴ βελόνα, τὴν κυμάτωση τῆς οἰκονομικῆς πορείας σὰν ἀπόρροια τοῦ πολιτικοῦ κλίματος καὶ τῆς ἀπουσίας — γιὰ νὰ περιορισθοῦμε μονάχα στὸ οἰκονομικὸ πεδίο — μιᾶς «πολιτικᾶς» οὐδέτερης, ἀλλὰ ἐπισημονικὰ θεμελιωμένης ἐθνικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ἀφοῦ θὰ ἐξαιροῦσε κανεὶς τὴν φυσικὴ ἀλλὰ ἀσήμαντὴ τάση βελτιώσεως τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ, ποὺ εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ καρπὸς τοῦ χρόνου. Ἡ παιδικὴ αὐτὴ ἀρρώστεια τῶν ὑποαναπτύκτων μᾶς παρέχει ἴσως τὸ δικαίωμα νὰ μιᾶμε καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο φαῦλο κύκλο, ποὺ δὲν εἶναι πιὰ οἰκονομικῆς φύσεως. Ἡ γνώση πὼς ἡ «ὑγιής» πολιτικὴ σταθερότητα μὲ τὴν ἐξύψωση τῆς κοινοβουλευτικῆς συνειδήσεως καὶ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν ἀποτελεῖ —τουλάχιστον στὸ ἡμισφαίριό μας— τὴ θεμελιακὴ προϋπόθεση γιὰ μιὰ ἀπρόσκοπτὴ ἀνάπτυξη, δὲν ἐκπλήττει πιὰ κανέναν, ἀφοῦ κι' αὐτὴ ἡ προβληματικὴ τοῦ λεγόμενου προγραμματισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημοκρατία ἐξαφανίζεται σιγά-σιγά μὲ τὴ διαπίστωση, ὅτι ὁ προγραμματισμὸς συμβιβάζεται μὲ τὸ καθεστῶς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατίας γιὰ νὰ μὴ πῆ κανεὶς πὼς τὸ προϋποθέτει κιόλας.

Ἡ ἄς λάβη κανεὶς ὑπ' ὄψη του τὴν στάθμη τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ. Ἡ μεγέθυνσή του ἀντικαθρεπτίζει — τὸ ρῆμα χρησιμοποιοῖται στὴν κυριολεκτικὴ του σημασία— τὴν αὔξηση τοῦ κύκλου τῶν μελημάτων του καὶ τὴ δικαίωση τῶν νέων καὶ «σύγχρονων» ἀρμοδιοτήτων του. Στὴν πραγματικότητα καὶ μὲ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις ὁ ρόλος του παραμένει ὅπως ἦταν καὶ παλιά: στατιστικός, διαπιστωτικός, ἐγκριτικός. Ἡ μοντέρνα διοικητικὴ μηχανὴ ἔχει ἐξορσίσει πρὸ πολλοῦ τὰ μελήματα αὐτὰ στὸ ἰσόγειο κι' ἀνέλαβε θετικὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων καὶ τῶν μικρῶν θεμάτων τῆς τεχνολογικῆς μαζικῆς κοινωνίας. Ἡ τάση αὐξήσεως τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν στὶς ὑποανάπτυκτες χώρες καταλήγει στὴν οὐσία νὰ θεριεύη τὸ σκελετὸ αὐτὸ ἀκόμα περισσότερο. Ἡ δράση τους εἶναι παθητικὴ — τυπικὴ κι' ὄχι ἐνεργητικὴ — οὐσιαστικὴ. Ἡ κρατικὴ μηχανὴ ἐνσαρκώνει τὴν πιὸ ἄγονη μορφή

Γραφειοκρατίας, μιᾶς γραφειοκρατίας ἐπὶ πλέον δυσκίνητης, καὶ βασικὰ ἀνοργάνωτης. Ἐς συγκρίνη κανεὶς τὸν ὀργανωτικὸ μηχανισμό μιᾶς σχετικὰ μικρῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχειρήσεως στὴν Ἀμερικὴ ἢ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη μὲ τὸν ἀντίστοιχο ἐνὸς ὀλόκληρου Ὑπουργείου σὲ μιὰ ὑποανάπτυκτὴ χώρα. Ὁ παραλληλισμὸς θὰ εἶναι ἀπογοητευτικός. Ἡ δυναμικὴ τῆς σύγχρονης ζωῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναπτύξεως, πού ἐπιδιώκεται μὲ τόσο θρησκευτικὸ ζήλο στὰ ὑποανάπτυκτα Κράτη, σκοντάφτει σὲ μιὰ διοικητικὴ μηχανή, πού παίζει κατὰ τὸ μεγαλύτερο τῆς μέρος ἓνα ἀναχρονιστικὸ ρόλο πάνω σὲ μιὰ ριζικὰ ἀλλαγμένη σκηνή. Καὶ τὴν τροχοπέδη αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ τὴν παίρνουνε στὰ σοβαρὰ ἢ νὰ θέλουν νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουν θαρραλέα οἱ Κυβερνήσεις κι' οἱ σύμβουλοί τους.

Ἡ, τέλος, ἄς ρίξη κανεὶς ἓνα πρῶτο βλέμμα στὴν ἀσυμπαγῆ καὶ ἀσφυρηλάτιστὴ μὲ τὸ νέο πνεῦμα τῆς ἀναπτύξεως κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ τί τεράστια ἐμπόδια παρεμβάλλονται ἐδῶ καὶ πόσο θεμελιακὸς εἶναι ὁ ἐκπαιδευτικὸ - παιδαγωγικὸ - διδακτικὸς ρόλος, ὥστε νὰ μπορέσῃ νὰ κινηθῇ καὶ νὰ ἀξιοποιηθῇ ὁ μοναδικὸς φορέας τῆς ἀναπτύξεως, ὁ ἄνθρωπος. Οἱ ἀποστροφικὲς καὶ παθητικὲς ὁμολογίαι, πού τίς ἀνεβάζει στὰ χεῖλη ἓνα κύμα κενῆς συναισθηματικότητος ἢ ἡ λιγοστὴ ἀκόμα δύναμη μιᾶς παλιᾶς σχολικῆς ἀνθρωπιστικῆς προκαταλήψεως ἢ καὶ τὰ δυὸ μαζί, καὶ πού συμπυκνώνονται στὴ φράση πὼς μόνο ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ πᾶν, ἔχουν γίνῃ τελευταῖα τῆς μόδας μεταξύ τῶν οἰκονομολόγων, γιὰ νὰ μὴ ἀναφέρουμε καὶ ὄλες ἐκεῖνες τίς ἄλλαι, πού ἐκτοξεύονται ἀπὸ τὸ ἰδιοτελὲς πνεῦμα τῆς «Ἀγορᾶς» καὶ ἐξυπηρετοῦν, φυσικά, ἄλλους σκοποὺς. Ἐς δὴ κανεὶς τὰ πράγματα κατὰ πρόσωπο καὶ δύσκολα θὰ μπορέσῃ νὰ πνίξῃ τὴν ἐντύπωση τῆς χλεύης, πού προξενοῦν παρόμοιαι φράσεις. Οἱ ἐξαθλιωμέναι κι' ἐλάχιστὰ «φίλεργαι», μάζαι, παραδομέναι στὴν δεσποικονομία, τὸ φαταλισμὸ καὶ τὴν ἐμβρυώδη ζεστασίαν τῆς ἀμάθειας, ὁ «ἀλλεργὸς» κι' ὄχι «αὐτεργὸς» πλοῦτος τῶν λίγων μεγαστάνων, οἱ λίγαι δωδεκάδες τῶν σχεδὸν ἀνέργων «ἀκαδημαϊκῶν» προλεταρίων κι' ὁ μικρὸς ὄμιλος τῶν τεχνοκρατῶν, οἱ κληρονομημέναι σχέσεις ἰδιοκτησίας, δυνάμεωσ καὶ ἐξαρτήσεωσ, ὁ συγγενικὸς καὶ προσωπικὸς προστατευτισμὸς καὶ παρασιτισμὸς, ὁ πρωτογονισμὸς τῶν ἐπαγγελμάτων καὶ τῶν κοινωνικῶν ρόλων τους, ἡ συμβατικότητὰ καὶ συμβιβαστικότητὰ, πού σημαίνουν ἀπενέκρωση, τὸ μωσαϊκὸ τῶν πρακτικῶν «ἀντικεφαλαιοκρατικῶν» τύπων συναλλαγῆσ καὶ τρόπων ἐμπορικῆσ ἢ παραγωγικῆσ συμπεριφορᾶσ, ἡ καθήλωση τοῦ οἰκονομεῖν στὴ βαθμίδα τῆς εὐκαιριακῆσ ἀντιμετωπίσεωσ τῆσ καθημερινότητᾶσ μὲ τὸ ἄγονο στοιχεῖο τοῦ παζαρέματος καὶ τῆσ κερδοσκοπίαι, ἢ ἔμμομη σὲ παραδοσιακῆσ μορφῆσ ἐπικοινωνίαι καὶ συνεργασίαι, ἢ παθητικότητὰ ἀπέναντι στὴν ἀνάληψη παραγωγικῶν ρόλων καὶ μερικῶν ἀκόμα, συνθέτουν περισσότερο ἢ λιγώτερο τὴν εἰκόνα μιᾶσ ὑποανάπτυκτῆσ κοινωνίαι.

Οἱ παραπάνω λίγαι διαπιστώσεαι εἶναι ἱκανῆσ νὰ δείξουν τὸ σημαντικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐμποδίων, πού ἀντιστρατεύονται στὴν ἀνάπτυξη καὶ πού ἢ ἄρση τους καθίσταται ταυτόχρονα καὶ ἡ προϋπόθεσι γι' αὐτήν. Μερικῶν εἶναι προσιτὰ στὴ συνειδητὴ καὶ ἄμεση διαμόρφωση καὶ μεταρρύθμιση, ἄλλαι, ἀπάλι, ἀπαιτοῦν ἔμμεσο παραμερισμὸ κι' ἄλλαι ἀκολουθοῦν τὴν ὁδὸ τῆσ αὐτομετα-

μορφώσεως, τὴν ὁποία, πάντως, θὰ πρέπει νὰ καταστήσουμε πρόσφορη. Ἡ συνειδητοποίησή τους πάντως στηρίζει καὶ δικαιολογεῖ ἀπόλυτα τὴν εὐρεῖα ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ παρέχει καὶ τὸ κατάλληλο μέτρο γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ προβλήματος. Ὅμως ἡ παραμέρισή τους δὲν σημαίνει ἀπεριόριστες δυνατότητες ἀναπτύξεως. Πάντα ὑπάρχουν φυσικά, τεχνικά καὶ πολιτικά ἀκόμα στοιχεῖα, πού συγκαθορίζουν ἐξ ἀρχῆς μίαν ὠρισμένη βαθμίδα ἀναπτύξεως, καὶ πού διαφέρουν ἀπὸ χώρα σὲ χώρα.

Ἡ θεωρία καὶ πολὺ περισσότερο ἡ πράξη τῆς ἀναπτύξεως δὲν ἀγνοεῖ τὰ πράγματα αὐτὰ ἀλλὰ τὰ ὑποτιμᾷ πολὺ προβάλλοντας τὴν οἰκονομικὴ πλευρά. Εἶναι σὰν νὰ ἐπικαλεῖται σιωπηρὰ τὴν ἱστορικὴ περίπτωση τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν, στὶς ὁποῖες ἡ τεχνικοοικονομικὴ ἀνανέωση ἀναπροσάρμοσε καὶ μεταμόρφωσε καὶ τοὺς ἄλλους θεσμούς. Ἀλλὰ τότε ἡ ὅλη διαδικασία ἐπιτελέσθηκε ὀργανικὰ ὑπὸ τὴν ἔννοια πὼς ἡ Ἱστορία ἔφτασε στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, πού κατέστησε ὠριμὴ ὄχι μονάχα τὴν λεγόμενη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἀλλὰ καὶ τὶς ἄλλες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς μορφὲς ζωῆς. Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ περίπτωση εἶναι στὸ σημερινὸ μας κόσμο ἀδιανόητη. Ἄς πάρῃ κανεὶς μονάχα τὴ χρονικὴ διάσταση σὰν παράδειγμα, πού κατέστησε τότε δυνατὴ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ καὶ πού παρουσιάζεται κολοσσιαία σὲ σύγκριση μὲ τὴν «ἄλογη» χρονικὴ βία, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία τίθεται σήμερα ἡ διαδικασία τῆς ἀναπτύξεως μὲ τὸν ἄμεσο σκοπὸ νὰ φτασθῇ μὲ κάθε μέσο ἢ νόρμα, τὸ μοντέλλο, ἢ μὸδα. Ἡ ἐξέλιξη ἐδῶ ἐκβιάζεται, φτιάχνεται καὶ δὲν ἀποτελεῖ, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, τὸ καταστάλαγμα μιᾶς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας ἀλλὰ μίαν συνειδητὴ προσπάθεια τῶν λαῶν νὰ διαμορφώσουν τὸ μέλλον τους. Κατὰ τοῦτο στέκουν πάνω ἀπὸ τὴν Ἱστορία καὶ τῆς δίνουν σήμερα τὴν ὄψη πού θὰ παρῇ αὔριο. Γι' αὐτὸ ἡ γνώμη πὼς ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη θὰ λύσῃ αὐτόματα καὶ τὰ ἄλλα προβλήματα εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ ἐγγύηση, πὼς τοῦτο θὰ ἐπέλθῃ εἴτε σὰν συνακολούθημα εἴτε σὰν ἐπακολούθημά της εἶναι μηδαμινὴ. Κ' ἂν ἀκόμα ἀφήσουμε στὴν πάντα ὅλους τοὺς βαθύτερους λόγους, πού στηρίζουν τὴν πεσσιμιστικὴ ἀντίληψη, ὅμως, ἔχουμε τὸν ἀπλούστερο καὶ ὀφθαλμοφανέστατο λόγο, πού μᾶς τὸ προβάλλει μίαν φευγαλέα ματιὰ στὸ σημερινὸ ὑποανάπτυκτο κόσμο: Πράγματι, ἡ ἐσφαλμένη τροχιά, πάνω στὴν ὁποία ὠθεῖται καὶ θεμελιώνεται ἡ προσπάθεια τῆς ἀναπτύξεως ἀποκλείει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὴ δυνατότητα αὐτῆ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δείχνει τὸ βαθμὸ τῆς σοβαρότητας μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζεται: Ἀλλοῦ ἀποτελεῖ ἓνα σύνθημα πού συνδέεται καὶ συγχίζεται μὲ τὸ σύνθημα τῆς λεγόμενης αὐτοδιαθέσεως, ἄλλοῦ προβάλλεται σὰν ὄπλο ἀναζωπυρώσεως τοῦ ἐθνικιστικοῦ πνεύματος, ἄλλοῦ, πάλι, καθ' ἀγιάζει τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς περιέργης σοσιαλιστικο-στρατιωτικο-δικτατορικῆς *Unio Mystica* ἀπὸ μέρους φιλοδόξων «σωτῆρων», ἄλλοῦ περιορίζεται στὴ δημιουργία μιᾶς τεχνικο-οικονομικῆς ὑποδομῆς ἢ στὴν ἐπαιτεία κεφαλαίου καὶ βοήθειας ἀναπτύξεως ἢ στὴ μίζερη ἀπομίμηση τεχνικῶν μεγαθηρίων καὶ μεγαλεπιβόλων κατασκευῶν. Ὅσο δυσχερὴς εἶναι μίαν σχετικὴ τυπολογία, τόσο εὐκολὴ εἶναι ἡ αὐτοπροβολὴ ἐλαχίστων χωρῶν σὰν προτύπων μιᾶς «γνήσιας» ἀναπτύξεως. Στὴν κατηγορία αὐτὴ μπορεῖ νὰ συγκαταλεχθῇ ἄκο-

πα τὸ Ἰσραήλ (ἂν θέλη κανεὶς νὰ ἐξηγήσῃ τὸ γιατί, ὡς προσπάθησῃ νὰ βρῇ ὅλους ἐκείνους τοὺς ἐξωοικονομικοὺς παράγοντες, μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους θέλησαν νὰ προβάλλουν οἱ ἀνεπαρκεῖς αὐτὲς γραμμὲς) κι' ἴσως ἀκόμα, μὲ λίγες ἐπιφυλάξεις, ἢ Ἰσπανία καὶ ἢ Πορτογαλία.

Ὁ οἰκονομολόγος δυστυχῶς ἢ εὐτυχῶς ἔχει ἓνα σκληρὸ καθῆκον: Νὰ ἀναλύῃ ψυχρὰ τὴν πραγματικότητα, ἰδίως σήμερα, ποὺ ἡ σύγχυση τῶν φρενῶν δημιουργεῖ ψευδαισθήσεις καὶ ὑπέρμετρες ἐλπίδες. Ἄλλὰ τὸ ἐγχείρημα εἶναι ἄχαρο ἐπειδὴ συχνὰ καταστρέφει μύθους κι' ἐλπίδες. Συστηματικώτερα ἀπὸ τὸ μῦθο τῆς ἀναπτύξεως δὲν ἔχει καλλιεργηθῆ ἴσως στὶς ἡμέρες μας κανένας ἄλλος, ἂν ἐξαιρέσῃ κανεὶς τὸν μῦθο τῆς αὐτοδιαθέσεως πρὶν πενήντα πενήντα χρόνια. Ἡ εὐαισθησία, μὲ τὴν ὁποία ἀντιδράει κανεὶς σὲ ὀδυνηρὰ ἀποκαλύψεις, ἰδίως ἐδῶ, συσκοτίζει περισσότερο ἀκόμα τὴν πραγματικότητα καὶ καλλιεργεῖ τὸ ἔδαφος γιὰ νέες ψευδαισθήσεις. Ἄλλὰ καμμιά ἀνάλυση καὶ καμμιά θεωρία δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ καθορίσῃ τὸ δρόμο ποὺ πρέπει νὰ πάρῃ ἡ πολιτικὴ. Ἡ φωνὴ τῆς ἐπιστήμης φτάνει πολὺ σπάνια στὸν προθάλαμό της κι' ἰδίως ὅταν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη μας, στὴν ὁποία ὑπάρχουν τόσο θολές, ἀπροσδιόριστες κι' ἀσαφεῖς διαχωριστικὲς γραμμὲς ἀνάμεσα στὶς γνώσεις καὶ στὶς γνώμες, ὥστε νὰ ἐκλαμβάνωνται πολλὲς φορές οἱ πρῶτες γιὰ τὶς δευτέρες κι' οἱ δευτέρες γιὰ τὶς πρῶτες. Γι' αὐτό, τὸ μέλημα τοῦ οἰκονομολόγου εἶναι διπλὰ ἄχαρο.